

СЛОВО В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

Галина Сюта

БІБЛІЙНА ЦИТАТА В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ХХ ст.

Продуктивність використання біблійних цитат у різних структурно-семантичних форматах (цитата-вислів, цитата-слово, цитата-алюзія тощо) в українській мовно-поетичній практиці ХХ ст. підтверджує належність Святого Письма до текстів, «що становлять ядро національної культури і чий енергетичні властивості відносно постійні з моменту їх появи» (Н. А. Кузьміна). Тому природно, що до нього постійно звертається мовна свідомість авторів, підтримуючи актуальну для всіх періодів розвитку національного художнього дискурсу традицію уживання точних і трансформованих, маркованих і немаркованих, точкових і розгорнутих, експлікованих та прихованих цитат із Біблії. Адже й у час «войовничого атеїзму» відповідні коди, образи, сентенції (хоч і по-різному інтерпретовані) були присутні в поетичних та прозових текстах різних жанрів не тільки як лексико-семантичні виразники біблійних мотивів, але передусім як носії універсальних, позачасових культурних змістів, актуальність яких не вимірюється часом, оскільки «Біблія дарує нам магичні ключі до минулого і майбутнього» (В. І. Сулима). Сьогодні цитування Святого Письма в поетичній мові — один із визначальних способів художнього смислотворення через апеляцію до християнської духовної традиції, механізм реалізації діалогу авторського тексту з універсумом духовної культури, функціонально-стилістичний код,

що свідчить про зорієнтованість поетичного мовомислення на образно-символічну, мовно-естетичну систему Святого Письма.

Варто наголосити на тому, що природа та функції біблійних цитат у «світській» поезії та у творах, стилізованих під конфесійні жанри, різні, оскільки сам тип мовно-естетичної організації останніх детермінує використання специфічної лексики, актуальних для сакрального стилю зворотів, синтаксичних структур, образів. Показовий із цього погляду вірш Д. Павличка «Молитва до Тараса»: *Отче наш, Тарасе всемогутий,/ Що створив нас генієм своїм,/ На моїй землі, як правда, суущий,/ Б'ющий у неправду, наче грім./ .. / Да святиться слова блискавиця,/ Що несе у вічну далечінь/ Нашу думу й пісню. Да святиться/ Між народами твоє ім'я. Амінь.* Різноманітні мовні знаки, які свідчать про спорідненість стилізованого авторського тексту з *Господньою молитвою* (*Отче наш...*, *да святиться ім'я Твоє; хліб насущний, на землі, амінь*; старослов'янські лексичні форми *суущий, б'ющий, даждь*), актуальні й для творів іншого, не духовного змісту. Наприклад, вони створюють експресивність поезії громадянського, публіцистичного звучання: *Мій народо!/ Темний і босий!/ Хай святиться твоє ім'я* (Є. Плужник); *Даждь нам, Боже, днесь. Не треба завтра — / Даждь нам днесь, мій Боже! Даждь нам днесь!/ Догорять українські ватри./ Догоряє український весь/ край. Моя дорога догоряє...* (В. Стус). Висока «внутрішня енергетика» (термін Н. А. Кузьміної) цих канонічних сакральних словесних кодів сприяє їх семантичному злиттю, зрощенню з метатекстом, однак не нівелює ознак семантичної дистанційованості як цитатних знаків.

Біблійні цитати, зафіксовані в мові української поезії ХХ ст., різноманітні і за структурою, і за способом та ступенем актуалізації, і за функціонально-текстотвірним навантаженням. Не однакові вони й із погляду збереження/трансформованості в метатексті їхньої первинної лексико-семантичної структури. Отже, різною може бути і їх типологізація — залежно від того, який із згаданих критеріїв покладено в основу систематизації.

Поширений критерій класифікації цитат, у тому числі біблійного походження, — тип їх контекстної представленості. З цього погляду розрізняємо: *точні цитати* (*власне цитати*) — дослів-

но відтворені уривки Святого Письма. Вони можуть бути явні (графічно виділені лапками або їх типографсько-еквівалентними замінами — шрифт, розрядка, підкреслення тощо) чи приховані (у тексті графічно не виділяються, але безпомилково ідентифікуються, оскільки відтворюють відомий читачеві фрагмент культурного, біблійного знання); *неточні цитати*, або перефразування прецедентного висловлювання; *цитатні знаки* — *вказівки на «чужий текст»*, які в семантично й структурно згорнутому вигляді містять вказівку на текст-джерело.

Точна біблійна цитата (власне цитата) — це закріплений традицією національно-мовного вживання вислів, який не втратив зв'язку з прецедентним текстом і в масовій свідомості мовців співвідноситься з ним. Найсильніша структурно-композиційна позиція таких цитат — епітекстова (заголовок, епіграф): у ній цитата найчастіше атрибутується саме як «чуже», біблійне слово, що підкреслює вказівка на джерело цитування. Наприклад, назва вірша Л. Костенко «Перш, ніж півень запіє...» — дослівна цитація пророцтва Ісуса Христа про відречення апостола Петра. Виведений у позицію заголовка, біблійний вислів миттєво виформовує інтертекстуальне поле: «повертає» свідомість читача до конкретних «ділянок» прецедентного тексту («Петро відрікається Ісуса» (Іван, 18:15-18); «Петро вдруге і втретє відрікається Ісуса» (Іван, 18:25-27) й водночас ментально пов'язує авторський вислів з іншими творами національної та світової літератури, у яких через апелювання до цієї прецедентної ситуації висвітлюється тема духовної вірності (пор. у поезії Лесі Українки «То, може, станеться і друге диво...»: *Що скажеш ти тоді?/ Чи, може, й ти/ пошлеш мені веселу звістку дати/ Твоїм забутливим і потайним друзям,/ Що тричі одрікалися від тебе?*).

Такі заголовки — точні цитати — дослідники слушно вважають «сильними» й порівнюють їх текстотвірність з «енергією туго стиснутої пружини» (В. А. Кухаренко), вивільнення якої стимулює актуалізацію і розвиток семантичної пам'яті висловлювання. Зазвичай цитата-заголовок або ключові для неї лексеми є також компонентами метатексту й засвідчують таку закономірність: що інтенсивніше, частіше, систематичніше вони повторюються, то виразнішою є значущість і резонансність

самої цитати, яку читач сприймає «у вигляді фону, «семантичної традиції», «ореолу», .. що народжує відчуття інтертекстуальної глибини художнього твору» (Н. А. Кузьміна). Так, вислів «Перш ніж півень запіс...» творить семантичну й естетичну цілісність із сюжетним розвитком вірша, який, у свою чергу, є структурною цитатою із Святого Письма. Отже, цитатність заголовка тут не формальна, а змістово визначальна й поліфонічна, оскільки виявляє онтологічну сутність цитати як механізму діалогізації, інтертекстуалізації.

Ідентифікації біблійного вислову як точно відтвореного в метатексті «чужого слова» візуально сприяють лапки. Саме так акцентовано цитатність біблійної сентенції *спочатку було слово (То лиш слова, Джордано, / «Спочатку було Слово!» / Воно безсмертне — О. Бердник) чи відповіді Каїна (Завіт / «Я не сторож / брату своєму...» / Дарма. — В. Простопчук). Із погляду лінгвопрагматики такі точні цитати — це мовомисленеві стереотипи. Вони чітко співвідносяться з прецедентним текстом і закріплені в мовній свідомості соціуму як носії певного фрагмента культурних знань.*

Мовно-поетична практика ХХ ст. засвідчує точні графічно немарковані («незалапковані») біблійні висловлення, уживані у творах духовного і світського змісту: *Відпущена всім часу міра, / а міра має береги. / Не сотвори ж собі кумира. / Кумири гірші ніж боги* (П. Дорошко). Знаковими з-поміж них вважаємо ті, у структурі яких збережено старослов'янські лексичні й граматичні форми. На початку ХХ ст. зразки таких слововживань засвідчує поетична мова І. Франка (*Благословенна ти поміж жонами, / Одрадо душ і сонце благовісне, / Почата в захваті, охоплена сльозами, / О раю мій, моя ти муко, пісне*); П. Тичини (*Ми єсть свого народу вірні діти, / Од крові кров, од плоти рідна плоть*). Цю традицію продовжено й у поезії другої половини ХХ ст.: *Вночі ворота Лаври не гостинні, / Даремно тут і возвишати глас. / Глас вопіючого в пустині, / напевно, був чутніший, як у нас* (Л. Костенко); *Їм несть числа. Вони ідуть..* (І. Римарук).

Прикметно, що точних цитат біблійного походження (надто ж атрибутованих, виділених лапками) кількісно значно менше, аніж неточних, які передбачають різноступеневе перефраз-

зування, «неточне відтворення слів джерела із збереженням структури висловлення» (І. П. Смирнов).

У корпусі *неточних цитат* дослідники (З. Г. Мінц, Н. А. Кузьміна) розрізняють: а) «забуті» цитати, що не розпізнаються суб'єктом і, відповідно, не розраховані на впізнання; б) цитати, які відіграють роль «забутих», імітують пригадування «чужого» слова; в) нетотожно відтворені цитати, з необхідними для нового контекстного вживання змінами граматичних форм.

Численні віршові фрагменти, що репрезентують різні етапи розвитку української поетичної мови в ХХ ст., відтворюють відомі біблійні висловлення із різними ступенями лексико-синтаксичної трансформації. Зокрема, мінімально видозміненими, фактично тільки адаптованими до версифікаційних параметрів метатексту біблійними цитатами є такі авторські сентенції: *Бо що із пороху повстало, / те в порох перейде. / Хто знає, чи душа людини / злітає до небес* — Д. Загул (пор.: «У поті свого лица ти їстимеш хліб, аж поки не вернешся в землю, бо з неї ти взятий. Бо ти порох, — і до пороху вернешся» (Буття, 3:19)); *Лікарю, зцілися сам, / Чи ж тобі нести свободу / Непідкупному народу, / Непідробним небесам* — І. Римарук (пор.: «Лікарю, вилікуй себе самого» (Лука, 4:23)).

Окремий різновид цитувань цього типу — контексти, що постали внаслідок так званої інтертекстуальної деривації — розростання, оновлення біблійного або біблійно зумовленого висловлення, на «семантичне факсиміле» яких наклалися відбитки тих індивідуальних мовостилів, у яких вони вже були реінтерпретовані. Наприклад, відомо, що початкові рядки поезії Т. Шевченка «Ісаія. Глава 35» *Радуйся, ниво непополитая! / Радуйся, земле неповитая / Квітчастим злаком! / Розпустисть, / Рожевим криною процвіти! / І процвітеши, позеленієш...* і смислово, і в ключових лексемах апелюють до фрагменту Книги пророка Ісаїї «Звеселиться пустиня та пуща, і радітиме степ, і зацвіте, мов троянда» (Ісаїя, 35:1) (власне, цю спорідненість підкреслює і назва твору). Саме в такому лексико-граматичному оформленні, зі збереженням Шевченкового інтимізованого звертання, ці слова стали цитатою в поезії А. Малишка: *Радуйся, ниво моя, не полита / Стронцієм білим і жаром-сльозою. / Радуйся, ниво моя, не покрита / Чорною атомною грозою* («Нива»).

Грамаітична, синтаксична трансформація прецедентного висловлення часто є ознакою цілковитої асиміляції «чужого» (тобто біблійного) слова, його входження в новий текст за принципом семантичного доповнення. *Напала ти на нас...,/ як та злодюжка./ Як тать. Вночі./ Ой, не жартуй з огнем!./ Бо ми ж тебе не так ще рубонем* (П. Тичина); **Скидаймо овечі хутра!./ Впізнати бо час вовків** (М. Розумний); *Я нарешилі збираю каміння, бо час./ Я розвергав усе, що розвергати можна* (Ю. Бедрик). За своєю природою такі слововживання зближуються з узуально-стилістичним типом цитації, коли те чи те висловлення уже сприймається не стільки в його закріпленості за певними фрагментами сакральних знань, скільки в наповненості певними культурними смислами.

Відомий сталий вислів *перекувати мечі на рала* теж за походженням є біблійною цитатою, оскільки узятий дослівно з Книги пророка Ісайї: «і Він буде судити між людьми, і буде численні народи розсуджувати, і мечі свої перекують вони на рала, а списи свої — на серпи. Не підніме меча народ проти народу, і більше не будуть навчатись війни» (Ісайя, 2:4). Сьогодні це традиційний засіб окреслення й оцінювання ситуації, «коли йдеться про відмову від агресивних, войовничих намірів» (А. П. Коваль). Формат його вживання в контекстах — найрізноманітніший. Зокрема, це точна цитата з майже дослівним збереженням лексичного наповнення (*Я знаю, —/ Перекують на рала мечі./ І буде родюча земля —/ Не ця. І будуть одні ключі/ Одмикати усі серця* (Є. Плужник); *Усе для фронту — хліб ішов з полів./ Усе для фронту — зброю ми кували./ Мечі перекували на орала —/ Боць в життя ту мрію перелив* (А. Малишко). Із жанрово-тематичними особливостями громадянської поезії І. Франка пов'язуємо показове розширення первинного лексичного складу цієї біблійної цитати, зокрема за рахунок епітета *патріотичний*: *Нам, хліборобам, що з мечем почати?/ Прийдець нову зробити перекову./ Патріотичний меч перекувати/ На плуг — обліг будучини орати* (І. Франко).

Наведена ілюстрація з поезії І. Франка «Колись в сонетах Данте і Петрарка...» — типова для мовно-поетичної практики перших десятиліть ХХ ст., яка відбивала соціокультурні, соціополітичні зрушення в суспільній та індивідуальній мовній

свідомості: *Повстаньмо ж тепера усі, як один, / за діло братерськеє спільне! / Розкуймо на зброю плуги! Що орать, — / Коли наше не вільне* (Леся Українка). Крім лексичних, їх засвідчують також антитекстові трансформації цієї біблійної цитати: *Мають знамена, і б'ється козацтво, / Крові потоки ллючи... / Сміло з повіток плуги викидайте, / Куйте вселюдно мечі* (О. Олесь).

Перебудова первинної форми й водночас повне або часткове заперечення змісту умотивовує новітню інтерпретацію біблійних цитат у структурах антитексту. Спростовуючи усталену думку про те, що цей тип текстотворення актуальний тільки для новітньої поезії, звернімося до мовотворчості П. Тичини (*Той крик підземний струни хай німії / в душі твоїй розбудить: помста, гнів / хай зазвучать! Не плач Ієремії, / а безпощадний гнів богатирів* — «Весна»), М. Рильського (*Снівали, як же! Пригадай, / Однолітку і друже давній, / Немов на глум, хтось пісню дав нам, / Як ми казали: хліба дай*), О. Олесь (*Ідуть вони, тужать, степом, селами, ... / На їх голосіння / Дають їм каміння, / Лушпиння з насіння* («Ой була на світі та удівонька...»)).

Водночас в ідіюстилях авторів авангардистів та постмодерністів заперечення у формі антитези, гротескової або інвективної метафори оцінюється як наскрізна стильова норма текстотворення: *Сьомої днини ти — чоловік — / виліпив Творця з червоної глини* (І. Римарук); *Юда рятує Спасителя / Спаситель цілує розбійника / настав-таки День Гніву* (І. Римарук); *В будинкових утробах, як в китах, / живемо й терпимо хитання і задуху* (І. Малкович); *Чи в різдвяну сльоту надворі / заблудились вар'яти й царі / обминаючи світ і господу* (В. Махно); *Множить зоря у твердих снігах у дзеркальних мурах. / І з дороги збилися Тріє царі у маскхалатах* (І. Римарук). Розглядувані біблійні цитати виконують більш значну роль, ніж просто вказівка на додаткову інформацію: цитата стає засобом експресивно інтенсифікованого, іноді й аксіологізованого смислотворення. Говорячи біблійним словом, автори надають йому нової оцінності, часто цілковито протилежної первинній: «Інший голос, що оселився в «чужому» слові, по-ворожому зіштовхується з його хазяїном й примушує служити протилежній меті» (М. М. Бахтін). Це спроектоване через Святе Письмо і вписане

в естетику постмодернізму вербалізоване авторське бачення сучасного світу.

Поширені в українській поетичній мові ХХ ст. *цитатні знаки*. З погляду функцій у структурі джерела ці знаки можуть бути різними: *імена* (власні імена, «вічні образи»), *художні предикати* (слова і словосполучення, що вказують на сюжетні чи інші відносини між «іменами художнього тексту»), *атрибути* (перенесення з якого-небудь тексту ознак імен), «*міфемі*» (відтворення всієї ситуації, тобто і відносин персонажів, і їхніх імен).

Безумовно, кількісно найбільш репрезентативні, семантично різнотипні й функціонально навантажені вказівки на «чужий текст» — *біблійні імена*. Їх інтертекстуальну резонансність простежуємо і в структурній позиції заголовка, і в самому тексті, де вони зазвичай виступають точковими цитатами (термін М. Ю. Белякової), що семантично пов'язують авторський вислів із біблійним прототекстом. Такими енергетично сильними, здатними «відгукуватися» в мовній свідомості читача точковими цитатами є імена, символізовані як культурні знаки Нового Завіту (*Учитель, Предтеча, Марія Магдалина, Вероніка, Симон, Петро, Варава, Пілат, Юда, Ірод, Іродіада*) та Старого Завіту (*Ной, Лот, Каїн, Авель, Самсон, Даліла, Голіаф, Мойсей* та ін). Пор.: *Відрине кров і грозовий розряд/ отерпне в ділі, як в дерево./ Каїне, Каїне, де твій брат? / (Справді, а де бо він?..)/ Хтось фіолетовий морок простер/ на світ — аж ступити незмога.../ Каїне, Каїне, хто ж ти тепер — без Авеля, брата свого (О. Забужко); Воздвигне Україна/ святого Мойсея — не може ж так бути! (П. Тичина); Не виведе новітній нас Мойсей/ На інші зорі й тихі води./ Убили землю неземної вроди, наш дім, наш хліб і славу — наше все! (І. Жиленко); Вірю я, що обороне/ Сам себе мій край.../ О мій велетню Самсоне,/ Пута розривай (О. Олесь); Любов підкралась тихо, як Даліла,/ а розум спав — довірливий Самсон (Л. Костенко); Був Ірод і була Іродіада./ І Саломея, дочечка, була./ І їй сказали, то вона і рада,/ і голову на блюди подала.../ І голову в тих кучерях по плечі,/ їм подала, від крові аж хмільна./ А що була то голова Предтечі, — / то що у цьому тямилася вона (Л. Костенко); Петро — не Юда. Він любив Учителя./ І вуст він був би зроду не отверз./ ..Коли вели Ісуса до мучителя,/ була сльота. Петро*

апостол змерз (Л. Костенко); *Тож не була вузесенька стежина./ Там цілі юрми сунули туди./ І плакала Марія Магдалина, що не подав ніхто йому води* (Л. Костенко).

Образи, алюзовані, вербалізовані у формі знаків — вказівок на текст Святого Письма, слугують також засобами оцінки, пов'язуючи хронологічно й ментально різні фрагменти національної історії та культури. Показовим із цього погляду є опис чорнобильської трагедії через реінтерпретацію образу *зоря Полин* як точкової цитати з пророчої книги Нового Завіту — Об'явлення Св. Івана Богослова: «і велика зоря спала з неба, палаючи, як смолоскип. І спала вона на третину річок та на водні джерела. А ймення зорі тій Полин. І стала третина води, як полин, і багато з людей повмирали з води, бо згіркла вона». Пор.: *Зоря-Полин, відома з Одкровення./ Упала в Прип'ять атомним вогнем* (І. Гнатюк); *Чому зізда-Полин упала в наші ріки?!/ Хто сіяв цю біду і хто її пожне?* (Л. Костенко); *І сходить над Дніпром гірка зоря-полин* (Л. Костенко). Частотність таких апеляцій в українській поезії постчорнобильського періоду дає підстави дослідникам (І. Л. Гоцинець) констатувати виформування новітньої, часово маркованої стильової образотвірної та аксіологічної норми.

Біблійні цитати не тільки забезпечують діалог текстів, які належать до хронологічно й ментально різних пластів національної історії та культури, але й сприяють створенню семантичного полілогу, поліфонії. Зокрема, таку мовомисленнєву конденсованість, коли в метатексті «проступає» кілька голосів попередньої традиції української класичної літератури, засвідчує розгорнута метафора Б. Бойчука, в якій відбувається колажне зрощення «свого» і «чужого» слова, пор.: *Минають дні/ з закутаними лицями/ і не торкають/ моченою в оцті губкою/ уста*. Одночасна двоспрямована алюзія до Страстей Христових і до мовостилію Т. Шевченка («Минають дні, минають ночі...») породжує поліфонізм авторського вислову як носія і традиційних, й оновлених фрагментів культурних знань.

Отже, біблійна цитата в сучасному українському поетичному тексті — це функціонально-стилістичний код, який засвідчує зорієнтованість авторського мовомислення на універсум духовної культури, передусім — на лінгвоментальність Свято-

го Письма, естетика, образність, символіка якого суголосна нашим сучасникам. Лінгвопоетична актуальність біблійних цитат як компонентів поетичного текстотворення простежується на всіх етапах становлення національної поетичної мови.

Ірина Дегтярьова

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОЗНАКИ КАРНАВАЛЬНОСТІ В ПОСТМОДЕРНІСТЬСЬКОМУ ТЕКСТІ

Постмодернізм — це світоглядно-естетичний комплекс, концепція буття, світовідчуття і себе-відчуття у світі, що вербалізується і втілюється у стилістиці літературного твору. До такої ознаки постмодерністського тексту як карнавальність привернута увага дослідників (І. С. Скоропанова, І. О. Ільїн, Н. В. Зборовська, Т. І. Гундорова, Н. В. Кондратенко та ін.).

Карнавал — це явище ігрової культури, маргінальний прояв людської екзистенції, складний багатокомпонентний естетичний феномен. Карнавалізація, за М. Бахтіним, — це власне семіотична (знакова) теорія карнавалу. Традиційно під час карнавалу люди виходять на площу, щоб попрощатися з усім світським перед довгим постом, і всі основні опозиції християнської культури, усі побутові уявлення міняються місцями: верх стає низом, замість піднесеного — матеріально-тілесний низ. Король карнавалу — убогий, дурень, трикстер; міняються місцями чоловіче й жіноче (маски); відбувається зміна семантики опозиції життя-смерть, мовна інверсія (замість нормативної літературно-культурної лексики — знижена, жаргон і лайка). У теорії постмодернізму карнавал визначають як культурний і масовий феномен поведінки, що базується на відповідному карнавальному типі образності та його текстовій актуалізації. Карнавалізація мови характеризує перенесення ознак специфічного майданно-пародійного стилю на мову художнього твору.